



חרים ירדני

# הוגנוטים ויהודים

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל



ההגנוטה והיהדות

**מרים ירדני**

**הוגנוטים ויהודים**



מרים ירדני

# הוגנוטים ויהודים



המרכז הבינלאומי לחקר האנטישמיות  
ע"ש וידאל ששון  
האוניברסיטה העברית בירושלים



מרכז זלמן שזר  
לתולדות ישראל  
החברה ההיסטורית הישראלית

# הסדרה לתולדות האנטישמיות

---

## המערכת

שמואל אלמוג, שמחה אפשטיין, יהודה באואר, ישראל גוטמן  
ישעיהו גפני, רוברט ויסטריך, צבי יקותיאל, דליה עופר, אוטו דב קולקה  
מזכירת המערכת: מעין אבינרי־רבהון

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

על העטיפה: הריסת כנסיית שרנטון (Charenton) ליד פריז, 1685

מסת"ב 5-122-227-965 ISBN

Catalogue No. 185-389 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ח

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,  
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז ולמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף חן') בע"מ

כולם בירושלים

## תוכן העניינים

7	הקדמה
9	מבוא: על דת ועל אנטישמיות
חלק ראשון: עידן האנטישמיות בפרוטסטנטיזם הצרפתי	
15	פרק ראשון: סיבות, גורמים ורקע להתהוותו של יחס מיוחד
23	פרק שני: קלוין, היהודים והיהדות
35	פרק שלישי: בני דורו של קלוין וממשיכיו
43	פרק רביעי: יהודים ויהדות בהקשר הפולמוסי של מלחמות הדת בצרפת
47	פרק חמישי: הוגנוטים, יהודים ויהדות בצרפת בתקופת פקודת נאנט
59	פרק שישי: הוגנוטים ויהודים בעידן הרדיפות הגדולות בצרפת
חלק שני: עידן המפגשים והתגליות בעולם היהודי	
65	פרק ראשון: שני הקלויניזמים הצרפתיים אחרי ביטול פקודת נאנט
	פרק שני: תפיסות חדשות של תולדות עם ישראל אחרי החורבן – באנאז' ובייל
69	
76	פרק שלישי: יהודים ויהדות בעיני פייאר בייל
	פרק רביעי: אספקטים שונים של הפילושמיות המתגבשת בפזורה ארצות השפלה
83	
99	פרק חמישי: וריאציות על נושא – הפזורות האחרות
108	פרק שישי: קולות מאוחרים מן הפזורות
113	פרק שביעי: עידן המדבר הפרוטסטנטי בצרפת
	פרק שמיני: חדירת הפרוטסטנטיזם הצרפתי לזירה הלאומית והשאלה היהודית
119	
122	סוף דבר: שני אפילוגים
127	מקורות
167	ביבליוגרפיה
189	מפתח
112	תמונות אחרי עמוד



## הקדמה

לקורא המצפה לעוד פרק בתולדות האנטישמיות בכלל ולניתוח גישה האנטישמית של אחת הכנסיות הנוצריות הגדולות צפויה הפתעה.

כאשר הוזמנתי לכתוב מונוגרפיה בסידרה המוקדשת לתולדות האנטישמיות, שבהוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל והמרכז הבינלאומי לחקר האנטישמיות ע"ש וידאל ששון – האוניברסיטה העברית בירושלים, שעניינה האנטישמיות הפרוטסטנטית הצרפתית, אכן התכוונתי למלא אחרי המשימה בכנות. לרשותי עמדו כבר אז, אחרי שנים ארוכות של עיסוק בפרוטסטנטים הצרפתיים, אם כי בהקשרים אחרים לחלוטין, טקסטים אנטי יהודיים ו"אנטישמיים" רבים.

אלא שקריאה מעמיקה נוספת בכל הטקסטים הללו והעמדתם בהקשר רחב יותר הוכיחו לי, שלמעשה זהו נושא מדומה, והמדובר ב"בעיה מדומה" (une question mal posée), אם להשתמש בביטוי המפורסם של לוסיאן פבר, ממייסדי אסכולת האנאל.<sup>1</sup> אין פירושו של דבר, שמעצבי התיאולוגיה הפרוטסטנטית הצרפתית כגון קלוין, בזה (Théodore de Bèze) וממשיכיהם אהבו או אהדו את היהודים; אלא שבקרב הכנסיות הקלוויניסטיות הצרפתיות, בקהילות ההוגנוטיות בצרפת ובפזורה, ואחר־כך שוב בצרפת, נוצרה תופעה חדשה של יחס ייחודי ליהודים וליהדות. התהוותו של יחס חדש זה היא נושא של ספר זה. ביחס מיוחד זה יש ביטויים ומורשות אנטישמיים, ויחד עם זה הוא מהווה תופעה חדשה לחלוטין בנוף הידוע והעכור של האנטישמיות. ספר זה יעסוק בניתוח התופעה הזאת וינסה למצוא לה הסברים היסטוריים ולמקדה בתהליכים היסטוריים ארוכי טווח.

כתיבתו של הספר התאפשרה הודות לעזרתם של רבים וטובים, גופים ויחידים. תודתי לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים עבור שני מענקי מחקר, שנועדו אומנם במוצהר למחקרים אחרים, אך נוצלו גם לצורכי המחקר הזה. תודתי והערכתי ל־NIAS, המכון ללימודים מתקדמים במדעי הרוח והחברה של האקדמיה למדעים של הולנד, שאיפשר לי את מלאכת הכתיבה והעריכה בתנאים "אוטופיים".

Lucien Febvre, 'Une question mal posée: les origines de la réforme française', in: 1  
*Au coeur religieux du XVI-e siècle*, Paris 1957, pp. 3–70 (הופיע לראשונה ב־*Revue Historique*), CLXI (1929), pp. 1–73



הרבה מוסדות ואנשים פרטיים היו לי לעזר רב: הפקולטה לתיאולוגיה פרוטסטנטית של פריס השיגה עבורי עבודות דוקטור נדירות מספריות אחרות, והספרייה הציבורית והאוניברסיטאית של ז'נבה עמדה בגבורה בלות הזמנים הדחוק שלי בספקה צילומי תעודות בזמני שיא. מובן שגם הספרייה הפרוטסטנטית המפורסמת שברח' Saints Pères תרמה תרומה שלא תסולא בפז. צוות ספריית NIAS, עם הספרנית הראשית גב' דיני יאנג (Dinny Young) בראשו, עשה אף הוא את הכל על מנת לספק לי את הספרים המוזרים ביותר ללא שהייה. רשות המחקר של אוניברסיטת חיפה סיפקה לי עזרה טכנית רבה. מבין האנשים הפרטיים, תודתי המיוחדת לברנאר רוסל (Bernard Roussel), מנהל לימודים בבית הספר ללימודים גבוהים בפריז, הסקציה ללימודי דת; לגב' מריאן בורקאר קרבונל (Marianne Burckard Carbonnel) ולפרופ' פטר ביטנהולץ (Peter Bietenholz) מאוניברסיטת ססקטון שבקנדה, לפרופ' מיכאל הד מהאוניברסיטה העברית בירושלים ולפרופ' Hans Posthumus Meyjes, פרופסור אמריטוס לתולדות הדת הנוצרית באוניברסיטת ליידן – עמיתים בקבוצת המחקר של NIAS ב־1993/4. אחרונה אחרונה חביבה, שלה נתונה תודתי, היא גב' קלאודיה צנובר, שעזרה לי בבדיקת תאריכים ופרטים עבור ספר זה. ברור שבלי עורכי הסידרה 'תולדות האנטישמיות', שחשבו על הנושא, ספר זה לא היה נכתב כלל.

כאופן מוזר ואולי "אנטי מדעי", בכל פעם שיכולתי, העדפתי להשתמש במהדורות לא ביקורתיות של כתבי קלוין ובזה וחבריהם, שזכו למהדורות מדעיות מפוארות. זאת מסיבה פשוטה: המהדורות המדעיות הן פרי של המאה התשע־עשרה, ואילו הטקסטים של קלוין ושל בזה נפוצו בתקופה הנידונה בספרנו, דהיינו המאות השש־עשרה–השמונה־עשרה; ואמנם במהדורות שלא תמיד היו מתוקנות ואף לא תמיד אמינות, אולם אלה הם הטקסטים שהשתמשו בהם בימים ההם.

תרגום המונחים הצרפתיים הוא לפעמים בעייתי. בחרתי להשתמש במונח רועה במקרים שבהם הצרפתים משתמשים במונח pasteur או ministre. מונח בעייתי אחר הוא המונח כנסייה (église). הפרוטסטנטים הצרפתיים מבחינים היטב בין église, שפירושה כנסייה קתולית או הכנסייה הקתולית, ובין temple, שהיא כנסייה פרוטסטנטית בנוסח קלוין. הפרוטסטנטים של ז'נבה, שאף הם קלויניסטים דוברי צרפתית, משתמשים בביטוי église ללא הבחנה לגבי כל הדתות הנוצריות.

ביטוי נוסף שזקוק לבידור הוא המונח "הוגנוטי". ההוגנוט הוא פרוטסטנטי צרפתי הנאמן לתורתו של קלוין. מכאן שיש שימוש בשני מונחים שלמעשה מתכוונים לאותה מציאות: הוגנוטים, קלויניסטים צרפתים.

## על דת ועל אנטישמיות

מן המוסכמות היא, שהדת הגוצרית מהווה מרכיב עיקרי בהיסטוריה הארוכה ועקובת הדרם של האנטישמיות. לקביעה זו מסכימים גם אלה הנוטים למתוח קו מפריד נוקשה בין אנטי יהדות ואנטישמיות והטוענים שהקו האדום המפריד בין השתיים הוא עידן המהפכה הצרפתית. לדידם, עד למהפכה הצרפתית יש לדבר על אנטישמיות דתית, קרי, אנטי יהדות. החל מן המאה התשע-עשרה, לדעתם, אנו עדים לתופעה חדשה – האנטישמיות הגזענית.<sup>1</sup> מה עוד, שהרי ידוע שהשימוש במילה אנטישמיות הוא מאוחר למדי, שכן היא נטבעה על-ידי העיתונאי הגרמני וילהלם מאר (1819–1904; Marr)<sup>2</sup> רק ב-1880.

אסכולה אחרת, ובראשה פרופ' שמואל אטינגר ז"ל, נוטה להמעיט בחשיבותם של ההבדלים המלאכותיים שבין אנטישמיות דתית, כלכלית, חברתית ופוליטית, ורואה בשנאת ישראל מקשה אחת בתהליך של התהוות ארוכה ומתמדת.<sup>3</sup> לדידי, הייתי רוצה להעמיק ולחדד את גישתה של האסכולה הזאת ולטעון שיש לראות באנטישמיות מצבור עצום של שנאות, פוביות, התנגדויות, יריבויות והתפרצויות של רגשות ושל אידיאולוגיות, שאליו נשפכים מאז ימי אברהם אבינו מרכיבים שונים ומשונים ואף מנוגדים אלה לאלה בתכלית.<sup>4</sup> מתוך מצבור זה שואבת כל תקופה את המתאים לצרכיה ובמקביל מוסיפה לו תכנים חדשים. בתוך מצבור זה נמצאים מרכיבים אחדים לפעמים במצב של רגיעה או של אינקובציה למשך תקופה ארוכה, אך אין פירושו של דבר שהם נעלמים.

- 1 יעקב כ"ץ, שנאת ישראל. משנאת הדת לשלילת הגזע, תל-אביב 1979. החיבור המקיף ביותר על תולדות האנטישמיות הוא עדיין: Léon Poliakov, *L'Histoire de l'Antisémitisme*, 3 vols., Paris 1951
- 2 משה צימרמן, וילהלם מאר, הפטריארך של האנטישמיות, ירושלים תשמ"ב.
- 3 שמואל אטינגר, אנטישמיות בעת החדשה, תל-אביב 1978; הג"ל, 'שנאת ישראל ברציפותה ההיסטורית', בתוך: שמואל אלמוג (עורך), שנאת ישראל לדורותיה, ירושלים תשמ"ב.
- 4 Myriam Yardeni, *Anti-Jewish Mentalities in Early Modern Europe*, Lanham–New York–London 1990, p. XV

לפי גישה זו, לא הרת הנוצרית היא שהולידה את האנטישמיות, את שנאת ישראל ואף לא את האנטי יהדות. הן כבר פרחו בימי מנתו (Manethos) ועוד קודם לכן.<sup>5</sup> אלא שהמפגש בין השתיים תאם להפליא את צרכיה של תקופה היסטורית ארוכה, שבה התהוותה אירופה הנוצרית ובה נולדה תרבות חדשה. יתר על כן: האנטישמיות אף הפכה עם הזמן לחלק אינטגרלי מתרבות זו<sup>6</sup> והטביעה את חותמה על ההיסטוריה שלה. ודווקא משום שתרבות זו היתה תרבות דתית מיסודה, היא היתה זקוקה לשנאת ישראל על מנת להגדיר ביתר בירור את ייחודה ואת אישיותה; תרבות והשקפת עולם שהתחדדו והתעשרו תוך כדי התרחקות מן היסוד היהודי שבהן ותוך כדי עימות מתמיד עימו. נכון שפרספקטיבה כזאת נראית חד־צדדית, יודאוצנטרית ואף קריקטורלית, אך היא ננקטה רק כדי להדגיש את חשיבות היסוד האנטישמי שבתרבות אירופה הנוצרית, העממית והעילית כאחד, ולא על מנת לאמוד במדויק את משקלו הסגולי במערכת הגורמים והמרכיבים המהווים תרבות זו.

עם הופעת הרפורמציה התלו כללי המשחק לכאורה להשתנות. אחדותה הנוצרית של אירופה נופצה לרסיסים עם החזרה למקורות, לכתבי הקודש ('הברית הישנה' ו'החדשה') ול"אמונה בלבד" (Sola fide). הדור הראשון של הרפורמטורים, עם לותר בראשם, ציפה בכיליון עיניים שהיהודים יקבלו עתה, ללא היסוס, את הנצרות הישנה־החדשה המטוהרת והרוחנית. באכזבתם ובעיקר באכזבתו של לותר רואים היסטוריונים רבים את הסיבה העיקרית לאנטישמיות של לותר.<sup>7</sup> והרי ידוע שיש כאלה המותחים קו ישיר המוביל מאנטישמיות זו לתורת הגזע הנאצית, להיטלר ולהשמדה ההמונית של היהודים.<sup>8</sup>

לקלוין ולבני דורו כבר לא היו ציפיות מוגזמות בדבר "חזרתם בתשובה" של היהודים והכרתם במשיחיותו של ישו. נכון שגם בתיאולוגיה הקלויניסטית "חזרתם בתשובה" של היהודים היא בגדר של אתגר עליון, בדיוק כמו בתיאולוגיה הקתולית. ההכרה בישו כמשיח היהודים על־ידי היהודים היא ורק היא שתביא את הופעתו השנייה של ישו,

- 5 ראה למשל: יצחק הינמן (עורך), האנטישמיות כעת העתיקה, באר־שבע 1973.
- 6 Gavin J. Langmuir, *History, Religion and Antisemitism*, Berkeley 1990; id., *Toward a Definition of Antisemitism*, Berkeley 1990
- 7 Reinhold Lewin, *Luthers Stellung zu den Juden*, Berlin 1911 (reprint Aalen 1973); J. Brosseder, *Luthers Stellung zu den Juden in Spiegel seiner Interpreten*, Munich 1972; Bernd C. Sucher, *Luthers Stellung zu den Juden. Eine Interpretation aus Germanistischen Sicht*, Nieuwkoop 1977; Heiko A. Oberman, *The Roots of Anti-Semitism: תרגום אנגלי: Wurzeln des Antisemitismus*, Berlin 1981 in the *Age of Renaissance and Reformation*, Philadelphia 1984
- 8 William M. McGovern, *From Luther to Hitler*, Cambridge 1941; Luther W.H. Graig, *Blood and Honor*, San Jose 1987

ועימה את ימות המשיח המיוחלים. אלא שבתאיאלוגיה הקלוויניסטית מטרה זו נעשית יותר ויותר כפופה לאידיאלים של סובלנות דתית ושל חופש מצפון<sup>9</sup> ואף של חופש אינדיווידואלי.

כידוע, הקלוויניזם הבינלאומי הוא כוח היסטורי אדיר, שעיצב במידה רבה את דמותה של אירופה המודרנית ושל חלק ממושבותיה. מאות ספרים ומאמרים הוקדשו לניתוח היחסים שבין הקפיטליזם והפרוטסטנטיזם והתזה של מכס ובר,<sup>10</sup> שאף היא מדגישה את התפקיד החלוצי של הזרם הקלוויניסטי בהתפתחות הקפיטליזם המודרני. אך הרבה מעבר לזה – הקלוויניזם הוליד עולם מודרני, המבוסס על ערכים חדשים ועל דת ישנה.<sup>11</sup> התפתחות הקלוויניזם שונה בכל מדינה ומדינה. יש להבחין בין קלוויניזם הממלא גם פונקציות פוליטיות ולאומיות – כמו גיבוש ואיחוד מדינות, והדוגמה הטובה ביותר בהקשר זה היא הקלוויניזם ההולנדי, אך במידה רבה גם הקלוויניזם האנגלי<sup>12</sup> – ובין קלוויניזם שממלא בעיקר, בנוסף לפונקציות הדתיות כמובן, גם פונקציות קהילתיות ומוסריות חברתיות. הקלוויניזם הצרפתי שייך לקטגוריה אחרונה זו, אך גם כאן יש עדיין להבחין בין הקלוויניזם ה'נבאי' והקלוויניזם שהתפתח בצרפת, אף כי דרכיהם היו לרוב קשורות ומעורבות אלו באלו.

את יחסו המיוחד של הקלוויניזם הצרפתי ליהדות וליהודים יש לראות בעיקר בהקשר זה, ולא רק בתקופה שאנו דנים בה, דהיינו, מן המאה השש-עשרה עד לשלהי המאה השמונה-עשרה, אלא גם בתקופות משבר מאוחרות יותר כגון משפט דרייפוס והשוואה.

- 9 לגבי ההבדלים המהותיים שבין שלושת המושגים האלה ראה: Mario Turchetti, *Concordia o tolleranza*, Geneva 1984; *La liberté de conscience (XVI-e et XVII-e siècles)*. Actes du colloque de Mulhouse et Bâle (1989) réunis par: Hans R. Guggisberg, Frank Lestringant et Jean-Claude Margolin, Genève 1991
- 10 מכס ובר, האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם, תל-אביב 1989, וראה גם סוף דבר שם; שמואל נח איזנשטטר, 'המרה דתית, שינוי חברתי ומודרניזציה', עמ' 91–127. הרצאה זו נרפסה לראשונה בדברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ג, ירושלים תשל"ח.
- 11 Menna Prestwich, *International Calvinism (1541–1715)*, Oxford 1985
- 12 Alastair Duke, 'The Ambivalent Face of Calvinism in the Netherlands, 1561–1618'. בתוך: פרסטויץ' (לעיל, הערה 11), עמ' 109–134. Patrick Collinson, *The Religion of Protestants: The Church in English Society*, Oxford 1982; id., *Godly People: Essays on English Protestantism and Puritanism*, Oxford 1983



חלק ראשון

עידן האנטישמיות בפרוטסטנטיזם הצרפתי

עיצוב פנימי, חומ"ח 1997



דאנאקוד 185-389